

І. Я. Терлюк

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
канд. іст. наук, доц.,
доцент кафедри історії держави і права

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ДЕРЖАВА: ШТРИХИ ДО ІСТОРІОСОФІЇ ПРОБЛЕМИ

© Терлюк І. Я., 2016

У контексті історіософських підходів досліджується феномен української державності як національної. Висловлюється думка, що процес українського національного державотворення узалежнюється константами певних спільних для усіх соціальних верств народу цінностей – своєрідного розуміння національної ідеї у межах різних етапів розвитку української державності. Вважається, що такою цінністю для українців у час закладення основ національної державності, можна вважати концепт “вольності”, а згодом похідних від нього – “воля”, “свобода”. Усі вони у сучасну для нас добу зіставні з поняттям “демократія” в його широкому розумінні. Наголошується на тому, що сприйняття й відстоювання українцями саме такої парадигми еволюції державності свідчить про її відповідність сутності (духу) української нації.

Ключові слова: українська національна держава, державність, вольності, воля, свобода, демократія.

И. Я. Терлюк

УКРАИНСКОЕ НАЦИОНАЛЬНОЕ ГОСУДАРСТВО: К ИСТОРИОСОФИИ ПРОБЛЕМЫ

Исследуется в контексте историсофских подходов феномен украинской государственности как национальной. Высказывается мнение, что процесс развития украинского национального государственного строительства определяется константами ценностей – своеобразного понимания национальной идеи в рамках разных этапов развития украинской государственности. Предполагается, что такой ценностью для украинцев во время заложения основ национальной государственности можно считать концепт “вольности”, а впоследствии производных от него – “воля”, “свобода”. Все они в современную для нас эпоху сопоставимы с понятием “демократия” в его широком понимании. Отмечается, что восприятие и отстаивание украинцами именно такой парадигмы эволюции государственности свидетельствует о ее соответствии сущности украинской нации.

Ключевые слова: украинское национальное государство, государственность, вольности, воля, свобода, демократия.

I. Ya. Terlyuk

UKRAINIAN NATIONAL STATE: FEATURE TO HISTORIOSOPHY PROBLEM

The phenomenon of Ukrainian state as a nation is investigated in the context of historiosophical approaches. It has been suggested that the process of Ukrainian national state

is dependable on constants of values – a kind of national ideas within the stages of development of Ukrainian statehood. It is assumed that such value to the Ukrainian time laying the foundations of national statehood, can be considered the concept of “freedom” and subsequently derived from it “will”, “freedom”. They all have a modern day comparable to the concept of “democracy” in its broadest sense. It is noted that the perception and stubborn defending by the Ukrainians such a paradigm of the evolution of the state shows its conformity essence (spirit) of Ukrainian nation.

Key words: Ukrainian national state, statehood, freedom, liberty, freedom, democracy.

Постановка проблеми. На наш погляд, зазначена проблема актуалізується завдяки таким міркуванням:

по-перше, твердження про те, що Україна – європейська держава, а українці – європейський народ, – це не лише аксіома у географічному чи тепер і в політико-географічному сенсі. Підтвердженням цієї тези є спільні ознаки в особливостях історичного розвитку, устрою, системи права тощо усіх європейських країн. Так, процес формування національних держав у Європі припадає на період раннього Нового часу – XVI–XVIII ст. В Україні – це час зародження і еволюції козацького ладу і структур, а також утвердження козацтва як носія державності українців у той період. Тому ми й називаємо її *Козацькою державою* (тут і далі курсив наш. – *I. Т.*) [12, с. 89–169]. Свого апогею українська козацька державність досягла в середині XVII ст., коли центр політичного життя України перемістився на Наддніпрянщину, де внаслідок національно-визвольної війни українського народу постала козацько-гетьманська держава під офіційною назвою – Військо Запорозьке. Цей факт став одним із найважливіших результатів Національної революції українського народу середини XVII ст. До речі, подією європейської історії, з якої умовно *де-юре* розпочався поділ світу на *національні держави*, сучасні історики вважають Вестфальський мир (1648 р.);

по-друге, найуспішніші європейські держави – національні, себто такі, що побудовані довкола національної ідеї, в основу якої *сьогодні* покладені непересічні цінності громадянського суспільства. Україна як держава *сьогодні* переживає надзвичайно складний процес свого пошуку. З одного боку, вона декларує європейські цінності й потребу їх впроваджувати й розвивати, а з іншого, – демонструє нерішучість та непослідовність у їхньому впровадженні й розвитку. Як наслідок, переважна більшість українців не довіряє власному політичному класові, псевдоеліті, а зрештою – й своїй державі, ставиться до неї, як до “чужої”. Відтак гучнішими стають заклики будувати українську Україну, частіше висловлюється нагальна потреба вироблення нової української національної ідеї. Стає очевидним факт гострої потреби “перезавантаження” України як держави–молодої демократії. Вважаємо, що вирішити зазначені проблеми можна тоді, коли, враховуючи позиції історіософії, дошукатися й зрозуміти ті глибинні, сутнісні українські цінності, які були і залишаються актуальними, національно значущими від часу закладення основ національної державності й до *сьогодні*. Адже термін “історіософія” (грец. *historia* – історія та *sophia* – мудрість), попри несуттєві, з нашого погляду, відмінності словники визначають як “сукупність суспільно-світоглядних ідей, що становлять *ціннісний* каркас у філософському осмисленні історії”;

по-третє, припускаємо, що у процесі українського національного державотворення такою цінністю може бути концепт “вольності” й похідні від нього – поняття “воля”, “свобода”. Варто зазначити, що змістове навантаження поняття історичних “вольностей” дещо ширше від сучасного, переважно юридичного за своїм змістом поняття “прав і свобод”. Також погоджуємося з думкою про те, що основу поняття українських історичних “вольностей” становить також певна традиція урядування нашого народу, що здійснювалося через реалізацію *права вільного вибору* різного рангу очільників [9, с. 53]. Вважаємо, що провідний концепт “вольності” на ментальному рівні для українців є цією світоглядною визначальною цінністю й неусвідомленим повністю орієнтиром, який лежить в основі нашого (українського народу. – *I. Т.*) 500-річного поступу/непоступу на тернистому шляху побудови/розбудови/втрати/відбудови/відродження національної державності.

Стан дослідження. Констатуємо як факт доволі об'ємну історіографію з тих чи інших проблем українського національного державотворення, створену зусиллями істориків й істориків права, філософів й культурологів, а також представників інших наук. Так, чимало праць розглядають історіософські проблеми осмислення феномену української національної держави (найпомітніші за авторством О. Братко-Кутинського, С. Вовканича, К. Кислюка, П. Кононенка, О. Моця, М. Розумного, Н. Яковенко та ін.). Однак попри значну історіографію, як нам видається, означена у заголовку проблема висвітлена лише формально та поверхнево, а отже, є більш ознайомчою, аніж глибинно зрозумілою та засвоєною.

Мета роботи полягає у спробі дошукатися (тут – обґрунтувати) тих цінностей (цінностей), які лягли в основу “конструювання” каркаса української державності власне як національної.

Виклад основних положень. До середини XVI ст. більша частина із заселених, однак політично розділених, українських земель входила до складу Великого князівства Литовського. До того ж визнання свого часу влади великого Литовського князя не призвело до погіршення становища українського населення. Тим паче, що таке об'єднання земель стало чи не винятковим прикладом, коли українці (за тодішньою термінологією – “руські”) упродовж тривалого часу мали вільні умови для розвитку в державі, яка, по суті, за своїм характером стала Литовсько-Руською. Реально ж постала від другої половини XVI ст. на українських землях Польсько-Литовська держава – *Річ Посполита* – завершила епоху руського державотворення. Як наслідок, на приєднаних українських землях офіційною політикою новопосталої держави стає закріплення фільварково-панщинної системи господарювання, станової системи організації суспільства та експансія католицизму.

Це означало, що Річ Посполита *де-факто* принесла з собою відмінний державний і правовий уклад й пригнічення руської (української) нації. Українські верстви населення – православні шляхта і духовенство та насамперед козацтво (опинилося поза офіційною становою структурою поділу суспільства) й селянство (неповноправний стан) втратили свої попередні законні права – *вольності*. До речі, останні були закріплені у кодексах Великого князівства Литовського – терміни “вольності” та “свободи” широко вживаються у Статутах (як синоніми): свободи шляхти (I/ 3), вольності шляхетські (II/ 3), вольності княжат, панят, шляхтичів і міщан (I/ 3.7), свободи та вольності християнські (II/ 3.2.1) тощо [3, с. 74] та звичаєвому праві. Втрата українцями своїх *вольностей* (трактувалися також, як “*попередні* або *старожитні права*”. – *I. Т.*) призвела до безкомпромісної і тривалої національно-визвольної боротьби, фактично перманентних селянсько-козацьких повстань кінця XVI – першої половини XVII ст., провідною ідеєю яких була ідея захисту своїх “споконвічних [старожитніх] прав і вольностей” (у зазначеному вище розумінні). А тодішнє масове покаяння населення насправді означало не що інше, як сприйняття більшістю суспільних верств українців органічної ідеї козацького устрою – наявності *вольностей*. Козак був соціальним ідеалом для переважної маси поневоленого населення України, бо мав те, чого позбавлена була більшість, – був *вільним* дрібним власником і виробником, котрий стояв осторонь феодално-кріпосницької, фактично рабовласницької, системи, більше того, він був принципово ворожий їй.

За умов Гетьманщини ідея “споконвічних прав і вольностей” була відображена в офіційній документації і численних петиціях до російських царів і уряду, починаючи від *Переяславської угоди*, передумовою укладення якої була вимога козацтва разом із іншими станами України дотримання “гарантованих [протектором] прав”, і до складених від імені скликаної Катериною II Законодавчої комісії 1767–1768 рр., т. зв. “шляхетських” меморандумів авторства Григорія Полетики. Так само в інтелектуально-ідеологічній сфері, особливо доби занепаду Гетьманщини, наголос робився на написанні таких історичних та літературних праць, які прославляли історію Гетьманщини й обґрунтовували необхідність її існування на засадах *вольностей*, гарантованих козацькій старшині та іншим станам українського суспільства. Зокрема, образ волелюбної, нескореної України як держави, що ніколи не була завойованою, зумовлювався “споконвічністю прав і вольностей” українського народу і в останній (за часом) пам'ятці цієї доби – “Історії Русів”

[Доклад., напр., див.: 5]. Цікаво, що на відміну від “шляхетської” концепції Г. Полетики, невідомий автор цієї праці демонструє антишляхетську спрямованість і виступає як оборонець власне козацьких “прав і вольностей”. У його розумінні саме природні козацькі “права і вольності” цілком тотожні правам усього українського народу і відповідають сутності національної державності.

В імперську добу вітчизняної історії формування образу української національної державності вже стверджується через похідні від концепту “вольності” – поняття “волі” й “свободи”, які найбільшого розвитку сягають відповідно у творчості Т. Шевченка та М. Драгоманова.

Ідея *волі* популяризується представниками українського національного просвітництва і стає чи не національною ідеєю свідомого українства другої половини XIX ст. Це яскраво демонструє національний гімн *Молитва за Україну* (1885 р.) Олександра Кониського. У ньому прохання *волі* для України (“Боже великий, єдиний, / Нам Україну храни, / *Волі* і світу промінням / Ти її осіни”) й українців (“Молимося, Боже єдиний, / Нам Україну храни, / усі свої ласки-щедроти / Ти на люд наш зверни. / Дай йому *волю*, дай йому долю...”) – основний мотив.

Що стосується Т. Шевченка, то наголосимо на вже висловлюваній думці, що для українця Шевченків геній полягає саме у тому, що він вказав йому на те, здавалося б, *очевидне* й одночасно означає “підсвідомо” більше; на те, чого було позбавлено його народ, а відтак – на те, що мало для нього непересічну цінність у самодержавній й кріпосницькій Росії – *волю*, яка ототожнювалася насамперед з національною державою. Саме тому у творчості Т. Шевченка [13] ідея національної української державності найвиразніше виявляється у двох аспектах, а саме: безпосередньому зверненні до проблеми української (козацької) державності як однієї із ідентифікаційних рис українців, та у семантиці й образній системі його творів. Власне, остання, на думку відомого шевченкознавця Ю. Барабаша, виявляється у ствердженні ідеалів *волі* й незалежності України. Погоджуємося із вченим, що цей концепт чітко й недвозначно відтворився у поетичній формулі – знаменитих “В своїй хаті своя й правда, / І сила, і *воля*” (“І мертвим, і живим...”) чи “Поховайте, та вставайте, / Кайдани порвіте / І вражою, злою кров’ю / *Волю* окропіте” (“Заповіт”), а також “Садок вишневий коло хати...”, де “своя хата”, й українська хліборобська родина, і дівоча пісня, й архетипальний соловейко виступають сукупною метафорою своєї, *національної держави* як запоруки збереження і утвердження таких фундаментальних національних і водночас загальнолюдських цінностей, як правда, сила, воля, краса [2, с. 68–69]. Між іншим, на цю особливість творчості Т. Шевченка чи не першим звернув увагу М. Драгоманов. У статті “Шевченко, українофіли й соціалізм” він визнав, що *воля*, про яку “писав Шевченко з 1845 р. <...>, більш усього *воля своєї породи й країни, воля національна державна*” [4, с. 365].

З нашого погляду, заслуга М. Драгоманова полягає передусім у тому, що він Шевченкову *невіддільність волі “своєї породи й країни” від волі національної держави* безумовно підняв на значно вищий рівень. За ним – основний шлях досягнення ідеалу національної держави має пролягати через *свободу*, серцевиною якої є *права людини* (недоторканість особи, свобода слова, совісті та національності), а засобом забезпечення цієї свободи (прав людини) має стати *конституціоналізм* [Див. докл.: 1, с. 41–87]. Власне суть драгоманівського конституціоналізму полягає у політичних свободах суспільства та особи, які мають реалізовуватися через народне представництво в центрі та ефективно самоуправління на місцях [11, с. 240]. І що найважливіше, проголосивши політичну свободу як головну мету, М. Драгоманов відстоював демократично організовану систему суспільства, в якій *інтереси держави не суперечили б інтересам народу*. За М. Драгомановим, – це *конкретизований* вияв сказаної ним про Т. Шевченка *волі “своєї породи й країни”*.

Наголосимо, що питання *свободи* людини, народу, нації – основний лейтмотив еволюції вітчизняного конституційного мислення кінця XIX – початку XX ст. й національного конституціоналізму як державно-правової практики.

М. Драгоманов першим в Україні зумів знайти певний консенсус між національним і загальнолюдським початками і шлях до їх забезпечення через конституціоналізм, політичну свободу, права людини й національне самовизначення. Утім, на думку Вс. Речицького, конституційна

концепція М. Драгоманова стояла дещо осторонь від домінуючого у тогочасній Україні впливу народників, до яких належали передусім М. Грушевський (1866–1934), С. Шелухін (1864–1938), Р. Лашенко (1878–1929). Хоча, на наш погляд, вона зберігала квінтесенцію драгоманівського підходу – обґрунтування різних форм свободи для українця. Так, для М. Грушевського, автора конституційного проекту “Конституційне питання і українство в Росії” (1905 р.), в якому інтереси народу ставилися вище від інтересів держави, досвід свободи в Україні уособлювали озброєні козаки. На думку М. Грушевського, московський протекторат був прийнятий українською елітою лише для забезпечення *своєї* свободи. Учений був переконаний, що саме *практичний досвід свободи* від козацьких часів й сформував в Україні громадянське суспільство. С. Шелухін взагалі вважав головною рисою українського національного характеру волелюбність, а демократію – “національною українською формою державної влади”. А на думку історика українського права Р. Лашенка, українська державність *може органічно розвиватися* лише на основі виборності й республіканізму [10]. Навіть М. Міхновський, який стояв біля витоків ідеології українського націоналізму, у конституційному проекті – Основний закон “Самостійної України” (1905 р.) [Див.: 7, с. 177–188] обґрунтовував позицію збереження сильної державної влади *без утисків індивідуальної і громадянської свобод*, а також залишав можливість для вияву особливостей окремих українських земель з тим, щоб збагатити політичне життя українського народу.

Коли в умовах національно-демократичної революції 1917–1921 рр. випала нагода для реалізації конституційно-правових напрацювань українських інтелектуалів, то проблема уконституювання прав і свобод українців через конституційне закріплення основ демократичного ладу стала невід’ємною складовою правової практики українських національних державних формацій. Чи не найпоказовішою у цьому сенсі є Конституція УНР – “Статут про державний устрій, права і *вольності* УНР” (29 квітня 1918 р.) [6]. Згадана Конституція, не порушуючи принципу єдиновладдя, але утверджуючи принцип децентралізації, передбачала надання землям, волостям і громадянам України права самоврядування, гарантувала усім громадянам УНР рівні громадянські й політичні права, проголошувала (щоправда, із застереженнями, “*оскільки при цьому не переступаються норми карного права*”) свободу слова, друку, сумління, права на об’єднання в організації, страйки, зміну місця перебування, окреслювала широкий спектр гарантій прав особистості тощо.

Вагомими з погляду внеску у конституційне осягнення *свободи* людини, народу, нації вважаємо конституційно-правові пошуки доби Директорії УНР та ЗУНР. Тут заслуговують на увагу конституційні проекти О. Ейхельмана та С. Дністрянського. Серед позитивів проекту авторства О. Ейхельмана, що повністю ґрунтувався на правах людини і загальнолюдських вартостях, була спеціально зазначена відповідальність держави перед громадянином (тобто йшлося про створення одного з важливих елементів (ознак) правової держави). А конституційний проект відомого правознавця С. Дністрянського під назвою “Конституція Західно-Української Народної Республіки”, розроблений ним уже наприкінці 1920 року, авторитетний український учений О. Мироненко характеризує таким, що не мав аналогів у світовому конституціоналізмі [Див. докл.: 8, с. 187–207]. Насамперед через найдетальнішу юридичну розробку взаємовідносин націй і народів у майбутній Українській державі та забезпечення *вольностей* – основоположних прав і свобод українського народу.

Висновки. Здійснена спроба у контексті історіософських підходів осягнути феномен української національної держави дає змогу підтвердити загальні й сформулювати конкретні висновки. *По-перше*, процес українського національного державотворення узалежнюється константами певних спільних для усіх соціальних верств народу цінностей – своєрідного розуміння національної ідеї у межах різних етапів розвитку української державності. *По-друге*, насиченість і вагомість для доби раннього Нового часу поняття “вольності”, що в добу Нового часу уже кореспондується з поняттям “волі” й “свободи”, у сучасну добу Новітнього часу можна умовно зіставити з поняттям “демократія” в його широкому розумінні. *По-третє*, сприйняття і завзяте відстоювання українцями саме такої парадигми еволюції державності свідчить про значну

задавненість й тяглість цієї демократичної традиції, її безцінної національної значущості й повної відповідності сутності (духу) українській нації. Звідси, на наш погляд, концепти “вольності”-“воля”-“свобода”-“демократія” становлять ті надважливі цінності, які лягли в основу “конструювання” каркаса української державності власне як національної. Інша форма державно-правового, політичного режиму – авторитарна чи тоталітарна – чужа для сутності українця й немає підстав й перспектив для реалізації в Україні. Тому в українців немає вибору, окрім як розбудовувати демократію європейського типу, яка й дасть можливість врешті-решт вивести країну на нову траєкторію сталого розвитку.

1. Андрусак Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини) / Т. Г. Андрусак. – Львів: Світ, 1998. – 192 с. 2. Барабаш Ю. Просторинь Шевченкового слова / Ю. Барабаш. – К.: Темпора, 2011. – 508 с. 3. Безклубий О. Сутність і склад особистих немайнових відносин за статутами Великого князівства Литовського / О. Безклубий // Вісник Київського національного ун-ту ім. Т. Шевченка “Юридичні науки”. – 2013. – Вип. 2 (96). – С. 74–77. 4. Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм // Драгоманов М. Вибране (“...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”) / упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – С. 327–429. 5. Когут З. Переяславська угода та ідея споконвічних прав України в політичній та історичній думці Гетьманщини / З. Когут // Український археографічний щорічник / ред. кол. тому: Я. Дашкевич (гол. ред. кол.), В. Брехуненко, І. Бутич, І. Гирич, В. Кравченко, О. Тодійчук, Я. Федорук (відп. секр.). НАН України. Археографічна комісія, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Вип. 10–11. – Т. 13–14. – К., 2006. – С. 291–297. 6. Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18>. 7. Міхновський М. Основний закон “Самостійної України” Спілки Народу Українського (Проект, утворений групою членів Української Народної партії) // Міхновський М. Суспільно-політичні твори / М. Міхновський. – К.: Смолоскип, 2015. – 464 с. 8. Мироненко О. М. Витоки українського революційного конституціоналізму 1917–1920 рр. Теоретико-методологічний аспект: моногр. / О. М. Мироненко. – К., 2002. – 260 с. 9. Олійник О. Зміст поняття “вольності” в українській традиції і дослідницькій інтерпретації / О. Олійник // Вісник Національної Академії державного управління. – 2011. – № 3. – С. 47–55. 10. Речицький Вс. Зародження і розвиток українського органічного конституціоналізму. [Електронний ресурс] / Всеволод Речицький. – Режим доступу: <http://khrpg.org/en/index.php?do=print&id=1363603231>. 11. Ситник О. М. Формування та еволюція ідеологічних концепцій національно-державницького спрямування в Україні (від початку XIX ст. – до 1939 р.) / О. М. Ситник: моногр. – Донецьк: “Нуолідж”, 2009. – 549 с. 12. Терлюк І. Я. Історія держави і права: навч. посіб. – 3-тє вид., перероб. – К.: Атіка, 2013. – 628 с. 13. Терлюк І. Я. Проблема національної держави (державності) в творчості (історіософії) Тараса Шевченка / І. Я. Терлюк // Проблеми державотворення і правотворення в Україні: тези доп. учасників Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Львів, 17 лютого 2012 р.) / МВС України, Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Львів: ЛьвДУВС, 2012. – С. 487–490.

REFERENCES

1. Andrusyak T. Shlyakh do svobody (Mykhaylo Drahomanov pro prava lyudyny) / T. H. Andrusyak. – L'viv: Svit, 1998. – 192 s. 2. Barabash Yu. Prostorin' Shevchenkovoho slova / Yu. Barabash. – K.: Tempora, 2011. – 508 s. 3. Bezklubyy O. Sutnist' i sklad osobystykh nemaynovykh vidnosyn za statutamy Velykoho knyazivstva Lytovs'koho / O. Bezklubyy // Visnyk Kyyvivs'koho natsional'noho un-tu im. T. Shevchenka. Yurydychni nauky. – 2013. – Vyp. 2 (96). – S. 74-77. 4. Drahomanov M. Shevchenko, ukrajinofily y sotsializm // Drahomanov M. Vybrane (“...miy zadum zlozhyty ocherk istoriyi tsyvilizatsiyi na Ukrayini”) / Uporyad. ta avt. ist.-biohr. narysu R. S. Mishchuk; Prymit. R. S. Mishchuka, V. S. Shandry. – K.: Lybid', 1991. – S. 327-429. 5. Kohut Z. Pereyaslavs'ka uhoda ta ideya spokonvichnykh prav Ukrayiny v politychniy ta istorychniy dumtsi Het'manshchyny / Zenon Kohut // Ukrayins'kyu arkheohrafichnyy shchorichnyk / Red. kol. tomu: Ya. Dashkevych (hol. redkol.), V. Brekhunenko, I. Butych, I. Hurych,

V. Kravchenko, O. Todiychuk, Ya. Fedoruk (vidp. sekr.). NAN Ukrainy. Arkheohrafichna komisiya, Instytut ukrajins'koyi arkheohrafiyi ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevs'koho. – Vyp. 10–11. – T. 13–14. – K., 2006. – S.291-297. 6. Konstytutsiya Ukrainy (Statut pro derzhavnyy ustroy, prava i vil'nosti UNR) // [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18>. 7. Mikhnovs'kyy M. Osnovnyy zakon “Samostiynoyi Ukrainy” Spilky Narodu Ukrainy (Proekt, utvorenyy hrupoyu chleniv Ukrainy (Narodnoyi partiyi)) // Mikhnovs'kyy M. Suspil'no-politychni tvory / Mykola Mikhnovs'kyy. – K.: Smoloskyp, 2015. – 464 s. 8. Myronenko O. M. Vytoky ukrajins'koho revolyutsiynoho konstytutsionalizmu 1917-1920 rr. Teoretyko-metodolohichnyy aspekt: monohrafiya / O. M. Myronenko. K., 2002. 260 s. 9. Oliynyk O. Zmist ponyattya “vol'nosti” v ukrajins'koyi tradytsiyi i doslidnyts'koyi interpretatsiyi / Oleksandr Oliynyk // Visnyk Natsional'noyi Akademiyi derzhavnoho upravlinnya. – 2011 № 3. S.47-55. 10. Rechyts'kyy Vs. Zarozhennya i rozvytok ukrajins'koho orhanichnoho konstytutsionalizmu. [Elektronnyy resurs] / Vsevolod Rechyts'kyy. – Rezhym dostupu: <http://khpg.org/en/index.php?do=print&id=1363603231>. 11. Sytnyk O. M. Formuvannya ta evolyutsiya ideolohichnykh kontseptsiy natsional'no-derzhavnyts'koho spryamuvannya v Ukraini (vid pochatku XIX st. – do 1939 r.) / O. M. Sytnyk: Monohrafiya. – Donetsk: “Nuolidzh”, 2009. – 549 s. 12. Terlyuk I. Ya. Istoriya derzhavy i prava: [navch. posib.]. – Vyd. 3-tye, pereroblene. – K.: Atika, 2013. – 628 s. 13. Terlyuk I. Ya. Problema natsional'noyi derzhavy (derzhavnosti) v tvorchosti (istoriosofiyi) Tarasa Shevchenka / I. Ya. Terlyuk // Problemy derzhavotvorennya i pravotvorennya v Ukraini: tezy dopovidey uchasnykiv Vseukrajins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (L'viv, 17 lyutoho 2012 r.) / MVS Ukrainy, L'viv. derzh. un-t vnutr. sprav. – L'viv: L'vDUVS, 2012. – S.487–490.